

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.4.2025.4

Дмитро Терлецький

Кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
Одеса, Україна
ORCID ID: 0000-0003-4588-7517
E-mail: trifiloff@gmail.com

Подано до друку: 14.10.2025

Рецензія 1: 27.11.2025

Рецензія 2: 01.12.2025

Затверджено до друку: 16.12.2025

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ І ДЕМОКРАТІЯ

CONSTITUTIONALISM AND DEMOCRACY

Dmytro Terletsykyi

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Chair of the Department of Constitutional Law, National University "Odesa Law Academy",
Odesa, Ukraine

Abstract | Constitutionalism in its modern understanding reaches far beyond merely opposing a social system founded on unlimited arbitrariness and embodies, at the very least, the constituting and limiting of state power. At the same time, the phenomenon of constitutionalism is a product of the Modern era and is substantively linked to the emergence and development of the modern state. From this perspective, constitutionalism is «modern» to the same extent as the state itself, which, from a certain contemporary moment onward, cannot be deemed or recognized as a modern state solely on the basis of the traditional triad of attributes: «authority – population – territory.» The conception of constitutionalism advocated here — as the normatively and institutionally mediated constituting and exercise of state power, ensuring its limitation and the control over its exercise in accordance with such limitations — undoubtedly synthesizes the historical experience and practical achievements of the mutually non-identical traditions of liberalism and, equally, the mutually non-identical traditions of constitutionalism, and is both liberal and democratic in nature. Liberalism is compatible with democracy, and they are capable of mutually reinforcing one another, although this may likewise lead to a reductionist understanding of democracy as merely electoral democracy, evidenced by the regular conduct, pursuant to pre-established legal rules, of competitive elections for the purpose of rotating the personnel of representative bodies and elected public offices. At the same time, a broader understanding of democracy — in addition to the recognition and affirmation by the state of human rights, which must be legally protected, including by an independent judiciary; the separation of powers and the system of checks and balances derived therefrom; and the requirements of the rule of law, which must primarily ensure the generality, stability, and predictability of legal regulation; as well as local autonomy — necessarily includes a reflection on the desirable order of interaction among politically free and equal individuals, an interaction that

occurs through democratic procedures and by virtue of them, yet is by no means exhausted by their mere establishment. Different approaches to understanding democracy, however, inevitably lead to the determination of the relationship between law and politics in a democratic society. As a methodological guide in these reflections, the author relies on the approach of H. Arendt, according to which only the acquisition of experience in political action enables us to comprehend the fact that the legally guaranteed possibility of political action is the *conditio sine qua non* of any freedom.

Keywords: constitutionalism, constitution, modern state, liberalism, democracy.

Анотація | Конституціоналізм у його сучасному розумінні сягає значно глибше за протиставлення соціальної системи, заснованій на безмежному свавіллі, та уособлює щонайменше конституювання й обмеження державної влади.

При цьому явище конституціоналізму є здобутком Нового періоду історії та змістовно пов'язане з феноменом сучасної держави, її виникненням та розвитком. З цього погляду, конституціоналізм є сучасним тією ж мірою, що й держава, якій із певного, сучасного, моменту, щоб бути та визнаватися (сучасною) державою, недостатньо атрибутивної триєдності «влади - населення - території».

Відстоюване розуміння конституціоналізму як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади, що забезпечує її обмеження та контроль за її здійсненням відповідно до таких обмежень, без сумніву, узагальнює історичний досвід та практичні здобутки відмінних одна від одної традицій лібералізму і, так само, відмінних одна від одної традицій конституціоналізму та є ліберальним і демократичним.

Лібералізм є сумісним із демократією, і вони здатні посилювати одне одного, хоча це так само може призвести до розуміння явища демократії як виключно виборчої демократії, що її засвідчує регулярне проведення, відповідно до наперед юридично визначених засад, конкурентних виборів задля ротації особового складу представницьких органів та виборних посад публічної влади.

Водночас ширше розуміння демократії, окрім визнання та утвердження державою прав людини, що мають бути юридично захищені, зокрема незалежною судовою владою, поділу влади та зумовлених ним механізмів стримувань і противаг, вимог верховенства права, що мають насамперед забезпечити загалність, стабільність та передбачуваність правового регулювання, місцевої автономії тощо, обов'язково включає осмислення бажаного порядку взаємодії політично вільних та рівних особистостей, що реалізується завдяки демократичним процедурам, але аж ніяк не вичерпується їхнім конституюванням.

Різні підходи до розуміння демократії проте неминуче призводять до визначення співвідношення права і політики в демократичному суспільстві. Методологічним орієнтиром у цих міркуваннях автор визначає підхід Г. Арєндт, за яким лише здобуття досвіду політичної діяльності забезпечує наше усвідомлення того факту, що юридично гарантована можливість діяти політично є *conditio sine qua non* будь-якої свободи.

Ключові слова: конституціоналізм, конституція, сучасна держава, лібералізм, демократія.

Залишаючи осторонь триваючу дискусію щодо історично сформованих антецедентів конституціоналізму, початок якій поклали дослідження таких видатних представників конституційної теорії, як Ч. Маклвейн, Ф.Д. Вормут і К.Й. Фрідріх, видається доцільним стверджувати, що конституціоналізм у його сучасному розумінні сягає значно глибше за протиставлення соціальної системи, заснованій на безмежному свавіллі, та уособлює щонайменше конституювання й обмеження державної влади¹.

Обмеження панування не є наперед даним, являючи виборюваний результат розвитку політичної організації суспільства та взаємодії між людьми, які мають владу, і людьми, які цій владі

¹ Див.: Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С.3-18; Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як вияв самобутності. Український часопис конституційного права. 2025. № 2. С. 25-37; Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як патологія. Український часопис конституційного права. 2025. № 3. С. 15-28.

коряться. І тільки тоді, коли запровадження обмеженого владарювання є вирішальним для визнання і здійснення влади, такі обмеження втілюватимуться практично. Найвиразніша відмінність сучасного конституціоналізму від його антецедентів - це трансформація бажаного обмеження обмеження здійснене. Разом з тим разюче змінилася сфера обмеження державної влади, поширившись, окрім приватної, на публічну складову. Обов'язковою умовою та наслідком цих змін стало створення тих зумовлених природою людини «допоміжних пересторог», як їх означив А. Гамільтон², що засвідчили значне ускладнення ідеї обмеженого правління під час запровадження практики обмеженого правління. Важливо підкреслити, що юридичні обмеження владних повноважень у сучасному конституціоналізмі стають дієвими не самі по собі, а у функціональному зв'язку з відповідними контрольними механізмами. Тут можна було б, слідом за Ф. Вормутом, повторити, що ці значно ускладнені «допоміжні перестороги» і називаються, власне, сучасним конституціоналізмом³.

Однак нормативно та інституціонально опосередковане здійснення державної влади, що забезпечує її обмеження та контроль за її здійсненням відповідно до таких обмежень, не вичерпує сутності сучасного конституціоналізму, який нерозривно пов'язаний із конституюванням цієї влади.

Загалом, питання *хто і навіщо* здійснює державну владу є так само значущими для сучасного конституціоналізму, як і питання *як* вона здійснюється. І в цьому, переконаний, полягає сутнісна відмінність (сучасного) конституціоналізму, що відрізняє його від історично конструйованих антецедентів.

Віддаючи належне історизму та історичності конституціоналізму, виникнення та розвиток якого неможливо пояснити без історично обґрунтованого аналізу, дозволю собі стверджувати, що явище конституціоналізму є здобутком Нового періоду історії та змістовно пов'язане із явищем сучасної держави, її виникненням та розвитком. З цього погляду, конституціоналізм є сучасним тією ж мірою, що й держава, якій із певного, сучасного, моменту, щоб бути та визнаватися (сучасною) державою, недостатньо атрибутивної триєдності «влади - населення - території»⁴.

Відтоді й дотепер конституціоналізм, нормативно-смысловим стрижнем якого стають «конституції, які обмежують»⁵, постає в цілісній триєдності ідеології, доктрини і практики⁶ та пропонує обґрунтовані й раціональні відповіді на питання *хто, навіщо* та *як* здійснює владу в державі та визначає діяльність як тих, хто творить державу, сприйняту з погляду права, так і тих, хто здійснює владу через інститути держави та на їхній основі. Так само конституціоналізм уособлює певне, особливе обґрунтування набуття і здійснення влади у сучасній державі або, інакше кажучи, певний, особливий спосіб досягнення і підтвердження легітимності набуття і здійснення влади у сучасній державі. Його особливість зумовлена, серед іншого, тією обставиною, що «...оскільки сучасна держава може змінювати усю сукупність позитивного права, обмеження, які протистоять владі правителів, більше не можуть походити від традиції чи звичаю, а мають впливати з тих самих принципів, які зумовлюють необхідність встановлення політичної влади»⁷.

Однак чи означає це, що конституціоналізм є єдино можливим способом досягнення і підтвердження легітимності набуття і здійснення влади, який завдяки поширенню певних політико-правових ідей та практик у всьому світі сприйняли всі сучасні держави? Аргументовану відповідь на

² Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / пер. с англ. М.: Издательская группа «Прогресс» - «Литера», 1993. С. 347.

³ Wormuth Francis D. The Origins of Modern Constitutionalism. Harper and Brothers, 1949. P. 5.

⁴ Див.: Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С.3-18.

⁵ Grimm Dieter. Types of Constitutions. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / eds. Michel Rosenfeld, Andras Sajó. Oxford University Press, 2012. P. 100-105.

⁶ Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз. Харків: Право, 2018. С. 46-61.

⁷ Raynaud Philippe. Le juge et le philosophe. Essais sur le nouvel âge du droit. Armand Colin, 2020. P. 69-70.

це питання⁸ я вважаю за слушне і необхідне доповнити певними міркуваннями щодо співвідношення конституціоналізму і демократії, а також щодо розуміння ідеї свободи в сучасній державі.

Отже, відстоюване мною розуміння конституціоналізму як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади, що забезпечує її обмеження та контроль за її здійсненням відповідно до таких обмежень, без сумніву, узагальнює історичний досвід та практичні здобутки нетотожних одна одній традицій лібералізму⁹ і, так само, відмінних одна від одної традицій конституціоналізму - юридичної та політичної¹⁰ - і є ліберальним та демократичним.

Маючи первотвором давні ідеї обмеженого правління та правління більшості, конституціоналізм та демократія у сучасному розумінні постали з лібералізму, який у будь-якій публічній діяльності ставить людину на передній план, а їхнє поєднання визначає бажаний порядок взаємодії політично вільних та рівних особистостей як правління, легітимність якого зумовлена дотриманням зобов'язань щодо визнання та утвердження людської гідності й свободи, а також демократичного врядування обмеженою та підзвітною політичною владою¹¹.

Сказане в жодному разі не означає ідентичності чи континуїтету лібералізму та демократії, натомість вказуючи на їхню взаємну сумісність. Звичайно, було б безпідставним спрощенням стверджувати про їхню цілковиту сумісність, радше йдеться про досяжну сумісність. При цьому теоретичне узгодження та аналіз практичного поєднання лібералізму та демократії, що історично пройшли шлях від сприйняття демократії як загрози лібералізму до зумовленості демократії лібералізмом¹², від початку й дотепер залишається значущим складником західного політико-правового дискурсу¹³.

Тому замість абсолютизації відмінностей між лібералізмом та демократією, як це, очевидно, апелюючи до Ж.-Ж. Руссо, через протиставлення свободи внаслідок спокійного користування особистою незалежністю свободі внаслідок постійної й активної участі в колективному пануванні, категорично зробив Б. Констан¹⁴, я виходжу з того, що лібералізм постав з боротьби за визнання прав людей, включно з їхнім правом на врядування обмеженою і підзвітною політичною владою, правочинність якої правити та створювати політичні зобов'язання утверджується демократичними засобами¹⁵.

⁸ Див.: Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як патологія. Український часопис конституційного права. 2025. № 3. С. 15-28.

⁹ Гаєк Фрідріх А. Принципи ліберального соціального порядку. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2002. С. 20-34; Dowdle Michael W., Wilkinson Michael A. Introduction and Overview. *Constitutionalism beyond Liberalism* / eds. Michael W. Dowdle and Michael A. Wilkinson. Cambridge University Press. 2017. P. 1-14.

¹⁰ Гаєк Фрідріх А. Принципи ліберального соціального порядку. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2002. С. 20-34; Dowdle Michael W., Wilkinson Michael A. Introduction and Overview. *Constitutionalism beyond Liberalism* / eds. Michael W. Dowdle and Michael A. Wilkinson. Cambridge University Press. 2017. P. 1-14; Bellamy Richard. *Constitutionalism*. International Encyclopedia of Political Science, Vol. 1 / eds. Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. SAGE Publications, 2011, P. 416-421.

¹¹ Raynaud Philippe. Le juge et le philosophe. *Essais sur le nouvel âge du droit*. Armand Colin, 2020. P. 69; Scheppele Kim Lane. *Autocratic Legalism*. The University of Chicago Law Review, 2018. Vol. 85, № 2. P. 558-559.

¹² Ryan Alan. *The Making of Modern Liberalism*. Princeton University Press, 2012. P. 38-40.

¹³ Див. напр.: *Constitutional Democracy in Crisis?* / eds. Mark A. Graber, Sanford Levinson, Mark Tushnet. Oxford University Press, 2018. 736 p.; Ginsburg Tom, Huq Aziz Z. *How to Save a Constitutional Democracy*. The University of Chicago Press. 305 p.; Vanberg Viktor J. *Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism and Democracy*. *Constitutional Political Economy*. 2011. Vol. 22, № 1. P. 1-20.

¹⁴ Констан Бенжамен. Про свободу древніх у порівнянні зі свободою сучасних людей. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2009. С. 427-428.

¹⁵ Ryan Alan. *The Making of Modern Liberalism*. Princeton University Press, 2012. P. 23-38.

При цьому я поділяю погляд, згідно з яким є вагомі причини стверджувати, що демократичні процедури необхідні для захисту тих основоположних прав, на визнанні та утвердженні яких заснована ліберальна держава, і що ці права захищені у тому разі, коли демократичних процедур дотримано. Здатність громадянина захищати права на свободу від можливих зловживань, інакше кажучи, є найкращою з доступних юридичних гарантій їхнього забезпечення від обмеження та нехтування урядовцями¹⁶. Слушним видається, зокрема, і за елітарного розуміння демократії, яке в «іншій теорії демократії» аргументував Й. Шумпетер, категорично змістивши фокус уваги з ілюзорних, на його думку, волі народу та вирішення громадянами політичних питань на «змагання за голоси виборців»¹⁷, що для вільного голосування та реальної конкуренції виборці повинні мати юридично визнану й захищену здатність обирати з-поміж конкуруючих кандидатів та, що принципово, політичних програм. Без свободи вираження поглядів, свободи зібрань та об'єднання, а також, обов'язково, «великою терпимістю до розбіжності в поглядах» усяке конкурентне змагання неможливе¹⁸.

«Інша теорія демократії» Й. Шумпетера, яку він протиставив класичній теорії, вирізняється високим рівнем реалізму і здобула чимало прихильників, але, звісно, не вичерпує ні конкурентної теорії демократії, ні тим більше теорії демократії як такої. Іншим прикладом може слугувати теорія поліархії Р. Даля¹⁹, покликана засвідчити міру практичного наближення до ідеального типу, який передбачає рівний розподіл політичних ресурсів, незмінно високу політичну активність усіх громадян та їхню постійну участь у прийнятті політичних рішень²⁰.

Поліархія, яка, за Р. Далем, має позначати близький до демократії реальний стан у світі, передбачає виконання певних «інституційних вимог», кожна з яких може бути виміряна кількісно. Відповідно, поліархією може бути визначена та політична організація суспільства, яка має високі показники за всіма вимогами. Остаточний перелік цих вимог, які Р. Даль послідовно розвивав у своїх дослідженнях, включає такі: майже всі дорослі громадяни мають право голосу; майже всі дорослі громадяни мають право обиратися на публічні посади; політичні лідери мають право змагатися за голоси; вибори є вільними та чесними; всі громадяни мають право створювати політичні партії та інші організації й вступати до них; всі громадяни можуть вільно висловлюватися з усіх політичних питань; існують альтернативні контролювані державою джерела інформації, які охороняються законом; контроль над владними рішеннями з політичних питань конституційно покладено на обраних посадових осіб²¹. Водночас Р. Даль, виразно наголошуючи на тому, що поліархії властивий плюралізм думок, зазначав, що досягнення єдиної позиції щодо певних суспільно значущих питань є складним і не повсякчасним результатом²².

Менш відомою, але не менш обґрунтованою є теорія вертикальної демократії Дж. Сарторі, який, переосмислюючи, зокрема, міркування Й. Шумпетера та Р. Даля, аргументував дескриптивне та нормативне визначення демократії: демократія є виборчою поліархією та, відповідно, демократія має бути поліархією на основі добору і поліархією на основі заслуг²³. Важливим в аргументації Дж. Сарторі є твердження, згідно з яким «...представницький - це не тільки відповідальність *перед*, а й відповідальність *за*. ... Представництво, по суті, складається з двох елементів: чуйності до потреб виборців і незалежної відповідальності»²⁴.

¹⁶ Bobbio Norberto. Liberalism and Democracy. Verso, 1990. P. 12.

¹⁷ Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. С.333.

¹⁸ Ibid. С. 366.

¹⁹ Dahl Robert A. Polyarchy: participation and opposition. Yale University Press, 1971. 272 p.; Dahl Robert. A Preface to Democratic Theory. University of Chicago Press, Expanded ed., 2006. 176 p.

²⁰ Dahl Robert A. Polyarchy: participation and opposition. Yale University Press, 1971. P. 1-16.

²¹ Dahl Robert. A Preface to Democratic Theory. University of Chicago Press, Expanded ed., 2006. P. 84.

²² Даль Роберт. Дилеми плюралістичної демократії. Демократія: антологія / упоряд.: О. Проценко. К.: «Смолоскип», 2005. С. 533-544.

²³ Сарторі Джованні. Вертикальна демократія. Демократія: антологія. / упоряд.: О. Проценко. К.: «Смолоскип», 2005. С. 486-532.

²⁴ Ibid. С. 531.

Тому «коли демократія визначена як виборча поліархія, ми не говоримо про «добре» функціонування системи, бо виборча конкуренція забезпечує не якість результатів, а лише їхній демократичний характер. Решта - вартість кінцевих результатів - залежить від якості (а не тільки чуйності до потреб виборців) лідерства»²⁵.

Це вибіркоче звернення до теоретичних інтерпретацій демократії покликане довести, що за вузького підходу до розуміння демократії²⁶ лібералізм є сумісним із демократією, і вони здатні посилювати одне одного, хоча це так само може призвести до розуміння явища демократії як виключно виборчої демократії, що її засвідчує регулярне проведення, відповідно до наперед юридично визначених засад, конкурентних виборів задля ротації особового складу представницьких органів та виборних посад публічної влади. Утім показово, що виборча демократія усталено сприймається як синонім «гібридного режиму», який поєднує риси демократичного та авторитарного правління і позначає або систему, що зазнає трансформації (як у напрямку перетворення демократії на авторитаризм, так і в напрямку перетворення авторитаризму на демократію), або відносно стабільну систему, що перебуває на межі невизначеності між демократичним і авторитарним правлінням²⁷.

З цієї причини, коли йдеться про демократію, неодмінно йдеться про дещо більше, ніж про вибори, навіть якщо вони є регулярними та конкурентними, а отже, більше, ніж про певні «інституційні вимоги», які уможливають такі вибори. І такий ширший підхід до розуміння демократії²⁸, окрім визнання та утвердження державою прав людини, що мають бути юридично захищені, зокрема незалежною судовою владою, поділу влади та зумовлених ним механізмів стримувань і противаг, вимог верховенства права, що мають насамперед забезпечити загальність, стабільність та передбачуваність правового регулювання, місцевої автономії тощо, обов'язково включає осмислення бажаного порядку взаємодії політично вільних та рівних особистостей, що реалізується завдяки демократичним процедурам, але аж ніяк не вичерпується їхнім конституюванням.

Такий ширший підхід до розуміння демократії, отже, заперечує, що для утвердження легітимності політичної влади, яка здійснюється в суспільстві, достатньо лише процедур²⁹. Проте і «для політичного лібералізму процедури є лише необхідним, але недостатнім елементом», - твердить В. Дудченко, - «...першочергового значення... набувають правові процедури, які конкретизують відомі субстанційні принципи... і затверджуються як нормативні засади...»³⁰.

На узгодження цінностей лібералізму і демократії, тобто забезпечення прав людини, які уособлює лібералізм, та ідеалів суспільного співіснування і певної волі народу, які знаходять вираз через голосування громадянами на виборах, спрямована деліберативна теорія демократії, вирішальним чином аргументована Дж. Ролзом³¹ та Ю. Габермасом³². Попри очевидно різні підходи до розв'язання цього завдання, які, зокрема, втілилися в публічну дискусію між ними³³, яка досі не

²⁵ Ibid.

²⁶ Coppedge Michael. *Democratization and Research Methods*. Cambridge University Press, 2012. P. 11-23.

²⁷ O'Donnell Guillermo. *Illusions about Consolidation*. *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7, № 2. P. 34-51; Levitsky Steven and Way Lucan A. *The Rise of Competitive Authoritarianism*. *Journal of Democracy*. 2002 Vol. 13, № 2. P. 51-65.

²⁸ Coppedge Michael. *Democratization and Research Methods*. Cambridge University Press, 2012. P. 11-23.

²⁹ Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. с фр. Є.Т. Марічев; ред., передмова Валентина Омеляничка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 12.

³⁰ Дудченко В.В. Про «типове» та «унікальне» в праві. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Одеса: Юрид. л-ра, 2008. Т. VII. С. 70-71.

³¹ Rawls John. *Political Liberalism*. Columbia University Press, 1993. 464 p.; Rawls John. *Justice as Fairness: A Restatement*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; 2nd edition, 2001. 240 p.

³² Habermas Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press, 1989. 322 p.; Habermas Jürgen. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press, 1996. 676 p.; Habermas Jürgen. *The Theory of Communication Action*. Vol. 2: *System and Lifeworld: A Critique of Functionalist Reason*. Beacon Press, 2003. 464 p.

³³ Habermas Jürgen. *Reconciliation through the public use of Reason: Remarks on John Rawls' political liberalism*. *The Journal of Philosophy*. 1995. Vol. 92, № 3. P. 109-131; Rawls John. *Political liberalism: reply to Habermas*. *The Journal of Philosophy*. 1995. Vol. 92, № 3. P. 132-180; Habermas Jürgen. «Reasonable» versus «True» or the Morality of Worldviews. *The Inclusion of the Other*. The MIT Press; Reprint edition, 2000. P. 75-101.

втрачає своєї актуальності³⁴, Дж. Ролз та Ю. Габермас, не відкидаючи процедуралізм або субстанціалізм, обґрунтували можливість певного консенсусу, який би не обмежувався консенсусом щодо самих процедур ухвалення рішення, а був певним чином інкорпорований у ці процедури. І слідом за Ш. Муф можна твердити, що йдеться про певний моральний консенсус, який не заперечує плюралізм цінностей, різноманіття життєвих стратегій, але робить можливим взаємну суспільну згоду, як щось більше, ніж механічне погодження меншості з волею більшості³⁵.

Для Дж. Ролза основу такої взаємної суспільної згоди закладає індивідуальна рефлексія моральної свідомості щодо норм, що регулюють соціальні відносини. Знаковим у цьому аспекті є артикульований Дж. Ролзом «ліберальний принцип легітимності», за яким «...політична влада є легітимною лише тоді, коли здійснюється відповідно до конституції (писаної чи неписаної), сутнісні положення якої всі громадяни, як розумні та раціональні, можуть схвалити у світлі загальнолюдського розуму»³⁶. Натомість для Ю. Габермаса вирішального значення набуває публічний діалог чи дискурс, що протікає в режимі реального історичного часу у культурно-символічному просторі публічної сфери та забезпечує формування громадської думки із принципових питань, включно з тими, що стосуються конституційного устрою.

При цьому форми комунікації, що уможливають формування раціональної політичної волі через дискурс, - стверджує Ю. Габермас, - самі потребують юридичної інституціоналізації. Набуваючи юридичної форми, дискурсивний принцип, отже, трансформується у принцип демократизму. Однак без класичних прав на свободу, які забезпечують приватну автономію людей як суб'єктів права, немає середовища для юридичної інституціоналізації умов, за яких громадяни могли б спочатку скористатися своєю громадянською автономією³⁷.

Для Дж. Ролза, як і Ю. Габермаса, аби рішення набуло легітимності, недостатньо здійснення принципу більшості. У цьому аспекті обидва є субстанціалістами, адже у пошуках такого принципу, який був би достатнім для обґрунтування легітимності того чи іншого рішення, виходять за його межі. Їхні подальші розбіжні висновки зумовлені різним розумінням поняття справедливості: для Дж. Ролза вона є певним благом, чимось, що може бути «упредметнене» у політичному процесі та інститутах, а для Ю. Габермаса справедливість є не цінністю, а полем значущості, яке надає сенсу. З іншого боку, обидва є процедуралістами у тому сенсі, що вони прагнуть уникнути оцінки політичного устрою з перспективи певного раз і назавжди встановленого блага³⁸.

Незважаючи на відмінності між вузьким і широким підходами до розуміння демократії, обидва зрештою призводять до визначення співвідношення права і політики в демократичному суспільстві. Зумовлені цим дискусії концентровано стосуються двох «взаємодоповнювальних патологій» сучасних правових систем, як їх визначив О. Герстенберг: хоча надання пріоритету політиці може призвести до поглинання індивідів колективними соціальними цілями будь-якого штибу, загроза ж визнання пріоритету за правом полягає в тому, що ключові соціальні та політичні питання вирішуються правничо-адміністративною елітою, а не активними громадянами³⁹. Наявне безмежне різноманіття думок із цього приводу, водночас, слідом за К. Фольком, може бути розмежоване

³⁴ Див. напр.: Hedrick Todd. Rawls and Habermas: Reason, Pluralism, and the Claims of Political Philosophy. Stanford University Press, 2010. 254 p.; Finlayson James Gordon, Freyenhagen Fabian. Habermas and Rawls: Disputing the Political. Routledge, 2012. 330 p.; Pedersen Jørgen. Justification and Application: The Revival of the Rawls-Habermas Debate. Philosophy of the Social Sciences. 2012. Vol. 42, № 3. P. 399-432.

³⁵ Mouffe Chantal. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? Social Research. 1999. Vol. 66, № 3. P. 745-758.

³⁶ Rawls John. Justice as Fairness: A Restatement. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; 2nd edition, 2001. P. 41.

³⁷ Habermas Jürgen. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. MIT Press, 1996. P. 455-456.

³⁸ Захарченко М. Дискусія Джона Ролза та Юргена Габермаса: щодо процедуралізму та субстанціалізму в дорадчій моделі демократії. Філософська думка. 2014. № 5. С. 123-129.

³⁹ Gerstenberg Oliver. Bürgerrechte und deliberative Demokratie: Elemente einer pluralistischen Verfassungstheorie. Suhrkamp Verlag AG, 1997. S. 11. Цит. за: Volk Christian. Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. P. 173.

за трьома напрямками. Перший - радикально-демократичний напрям, що обґрунтовує онтологічний пріоритет політики. Другий напрям утілює обґрунтування пріоритету права над політикою. Нарешті, третій напрям пов'язаний із прагненням аргументувати неієрархічне співіснування права і політики⁴⁰. Зокрема, Ю. Габермас запропонував позицію, за якою демократичне суспільство ґрунтується фактично і повинно ґрунтуватися нормативно на рівнозначних відносинах між юрисдикцією і законодавством, конституцією і демократією, приватною і публічною автономією, правом і політикою⁴¹.

Втім, методологічним орієнтиром у міркуваннях про співвідношення права і політики, як центрального питання конституціоналізму, для мене слугує підхід Г. Арендт щодо збігу права і політики⁴², згідно з яким лише здобуття досвіду політичної діяльності забезпечує усвідомлення того факту, що юридично гарантована можливість діяти політично є *conditio sine qua non* будь-якої свободи⁴³.

Підхід Г. Арендт передбачає, що занепад активного громадянства, посилення деполітизації суспільно-політичного життя та втрата досвіду політично узгоджених дій у суспільстві призводять до занепаду свободи загалом, оскільки це зумовлює дегенерацію демократичної політичної культури та процеси дезінтеграції, хоча правовий і конституційний порядок можуть залишатися незмінними протягом певного часу⁴⁴.

Наведені міркування видаються мені принципово важливими для аналізу явища конституціоналізму у цілісній триєдності ідеології, доктрини та практики обмеженого правління, акцентуючи, зокрема, увагу на значущості спільного історичного досвіду взаємодії між владними суб'єктами та підвладними людьми, а також спільного осмислення цього досвіду.

Підкреслюю, що, незважаючи на суперечливі оцінки теоретичного доробку⁴⁵ Г. Арендт, було б помилкою визначати її антиліберальним мислителем. Насправді Г. Арендт послідовно відстоювала конституціоналізм і верховенство права, захищала основоположні права, до яких включала не лише право на життя, свободу та вираження поглядів, а й право на дії та думку, а також критикувала всі форми політичної спільноти, засновані на традиційних зв'язках і звичаях, а також на релігійній, етнічній чи расовій ідентичності⁴⁶.

Розрізняючи лібералізм - визначену політичну ідеологію⁴⁷ - та конституціоналізм - його юридизоване втілення, вважаю за необхідне взяти до уваги, що лібералізм охоплює, як слушно вказував Н. Боббіо, і обмеження влади, що здійснюється державою, і обмеження її функцій. Уособлюючи антитезу абсолютного і свавільного владарювання, лібералізм стосується обох цих аспектів обмеження, хоча вони можуть сприйматися нарізно, аж до повного виключення одне одним. Праволюдяна держава, тобто держава, заснована на ідеї визнання і утвердження прав людини, корелює з ідеєю обмеження владних повноважень, тоді як із ідеєю обмеження функцій держави корелює мінімальна держава. Незважаючи на те, що лібералізм визначає, що держава має бути праволюдною та мінімальною, праволюдні держави, - стверджував Н. Боббіо, - можуть бути немінімальними, прикладом яких є сучасні соціальні держави. Так само існують мінімальні держави, які не можуть

⁴⁰ Volk Christian. *Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom*. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. P. 173-174.

⁴¹ Habermas Jürgen. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press, 1996. P. 133-151.

⁴² Arendt Hannah. *Between Past and Future*. Penguin Classics; Annotated edition, 2006. P. 147.

⁴³ Arendt Hannah. *The Human Condition: Second Edition*. University of Chicago Press; Enlarged edition, 2018. P. 7-8; Volk Christian. *Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom*. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. P. 230.

⁴⁴ Volk Christian. *Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom*. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. P. 230.

⁴⁵ Arendt Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Penguin Classics, 2017. 752 p.; Arendt Hannah. *The Human Condition: Second Edition*. University of Chicago Press; Enlarged edition, 2018. 380 p.

⁴⁶ Tömmel Tatjana, Maurizio Passerin d'Entreves. Hannah Arendt. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2025 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/arendt>

⁴⁷ Політологія: підруч. для вищ. навч. закл. / за наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Ельга: Ніка-Центр, 2003. С. 277-288.

бути (беззастережно) визначені праволюдними⁴⁸, прикладом яких, за М. Ташнетом, може слугувати, зокрема, сучасний Сінгапур⁴⁹.

Відповідно, праволюдяна держава протилежна абсолютній державі, державі *legibus solutus*, а мінімальна держава - максимальній державі, однак важливо слідом за Н. Боббіо підкреслити, що імпульси боротьби під прапорами лібералізму проти абсолютної та максимальної держави за праволюдяну і мінімальну державу не є заздалегідь взаємозумовленими і не збігаються історично та практично⁵⁰. Це зумовлює гостру дискусію щодо того, якою є або має бути в цьому разі ліберальна держава, і, отже, призводить до різного уявлення про явище конституціоналізму та різного розуміння смислового значення пов'язаного з ним поняття⁵¹.

Аргументовані Дж. Ролзом «політичні, а не метафізичні»⁵² концепції справедливості (незалежні, наскільки це можливо, від контрверсійних філософських та релігійних доктрин), її два принципи⁵³ та зумовлені цим висновки, звісно, не завершують і не вичерпують цієї дискусії, проте слугують прикладом теоретично переконливого й узгодженого обґрунтування соціальної ліберальної держави⁵⁴.

При цьому слід підкреслити, що лібералізм і відповідне ліберальне розуміння конституціоналізму не залишалися і не залишаються незмінними: сучасні підходи суттєво відрізняються від підходів кінця XIX століття, які так само значно відрізняються від підходів кінця XVIII століття. Триумф неолібералізму в другій половині XX століття та подекуди вже проголошений на початку XXI століття його занепад, а також зумовлена цим рефлексія щодо конституціоналізму слугують тому виразним практичним прикладом⁵⁵.

Однак від початку і дотепер лібералізм, заперечуючи абсолютне і свавільне владарювання, як таке, що порушує особистість і права тих, над ким здійснюється влада⁵⁶, не інтерпретує обмежене правління як виключно пасивне. Навпаки, щоб утверджувати визнані права людини, обмежене правління повинне бути активним. Іншими словами, держава, справді прихильна до лібералізму, є діяльною державою, зокрема тому, що має бути винахідливою у досягненні загально- та індивідуально значущих цілей у законний спосіб⁵⁷.

Підхід Г. Арентдт, якого я прагну дотримуватися, вочевидь визначає інший погляд на бінарну концепцію негативної і позитивної свободи, яку, спираючись передусім на здобутки німецького ідеалізму, аргументував І. Берлін у визначній розвідці «Дві концепції свободи»⁵⁸, що й дотепер залишається обов'язковою складовою будь-яких міркувань про свободу.

Негативна свобода уявляється ним як відсутність перешкод, бар'єрів, обмежень або втручання з боку інших. На переконання І. Берліна, концепція негативної свободи застосовується для відповіді на питання: «В яких межах суб'єкту - особі чи групі осіб - дозволено чи слід дозволити робити те, що він може робити, і бути тим, чим він може бути, без втручання інших осіб?»⁵⁹. Інакше

⁴⁸ Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. P. 11.

⁴⁹ Tushnet Mark. *Authoritarian Constitutionalism*. Cornell Law Review. 2015. Vol. 100. № 2. P. 393-394.

⁵⁰ Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. P. 11-12.

⁵¹ Див. напр.: Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. С. 15-24.

⁵² Ролз Джон. Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Видавничий дім «Смолоскіп», 2009. С. 801.

⁵³ Rawls John. *Justice as Fairness: A Restatement*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; 2nd edition, 2001. P. 42-50.

⁵⁴ Vincent Andrew. *Modern Political Ideologies*. Wiley-Blackwell; 3rd edition, 2010. P. 42-44.

⁵⁵ Див. напр.: Gerstle Gary. *The Rise and Fall of the Neoliberal Order: America and the World in the Free Market Era*. Oxford University Press, 2022. 432 p.; *New Constitutionalism and World Order* / eds. Stephen Gill, A. Claire Cutler. Cambridge University Press, 2015. 388 p.; Purdy Jedediah. *Neoliberal Constitutionalism: Lochnerism for a New Economy*. Law and Contemporary Problems. 2014. Vol. 77, № 4. P. 195-213; Wendy Brown. *In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West*. Columbia University Press, 2019. 264 p.

⁵⁶ Лок Джон. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. К.: Наш Формат, 2020. С. 238-245.

⁵⁷ Ryan Alan. *The Making of Modern Liberalism*. Princeton University Press, 2012. P. 40.

⁵⁸ Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 1994. С. 177-231.

⁵⁹ Ibid. С. 180.

кажучи, негативна свобода означає «свободу від»; йдеться про відсутність обмежень або, як іноді кажуть, «право бути залишеним наодинці». Основна увага приділяється потенційному порушникові свободи: він має відступитися і дозволити насолоджуватися свободою. І що меншим є втручання, то більшою є свобода суб'єкта⁶⁰.

Позитивна свобода, навпаки, застосовується для відповіді на питання: «Що чи хто є джерелом контролю чи втручання, за допомогою якого можна переконати когось робити саме так чи бути саме таким?»⁶¹. Позитивна свобода таким чином нерозривно пов'язана з контролем, вона є «свободою для»; на відміну від негативної, позитивна свобода сконцентрована на носії свободи, а не на її потенційному порушникові⁶².

Загальновідомо, що І. Берлін скептично ставився до позитивної свободи і надавав перевагу негативній свободі. Водночас позитивна і негативна свобода можуть бути усвідомлені інакше, ніж крізь призму протиставлення - як лише два прояви однієї концепції свободи, яка має різні інтерпретації, що не заперечують, а взаємно доповнюють одна одну. Так, зокрема, Дж. МакКаллум, відстоюючи такий підхід, запропонував розуміння свободи як залежності від трьох складових: суб'єкта; певних попереджувальних умов; певних діянь суб'єкта чи станів, яких він набуває. Будь-яке твердження про наявність чи відсутність свободи у тій чи іншій ситуації згідно з таким тріадним підходом детермінує певні припущення щодо того, хто вважається суб'єктом; що вважається обмеженням або межею свободи; та що вважається метою, якої суб'єкт вільний або невільний досягти⁶³.

Запропонований Дж. МакКаллумом підхід становить, як уявляється, не стільки концепцію свободи як такої, скільки інтерпретацію чогось як свободи, і, отже, інтерпретаційну концепцію свободи. Якщо дотримуватися такого розуміння феномену свободи, різні інтерпретації якої не виключають, а доповнюють одна одну, то у контексті взаємозв'язку й взаємовідносин людини і держави ця позиція може бути виражена як поєднання людиною свободи від держави зі свободою через державу.

Важливим для такого розуміння є сприйняття негативної свободи, свободи від втручання не як антитези, а у взаємозв'язку з позитивною свободою та автономією особистості. Свобода не може і не повинна зводитися лише до відсутності обмежень або втручання з боку інших, оскільки включає діяльнісну складову, свободу вчиняти певні дії певним чином за результатами раціонального й обґрунтованого рішення. Тому не протиставлення, а поєднання позитивної та негативної свободи спроможне цілісно пояснити трансформацію забезпеченої можливості у дію, її фактичне втілення людиною у прагненні реалізувати себе і змінити своє життя відповідно до конкретної мети.

Конституювання простору індивідуальної свободи особи - автономії її особистості, якій властивий усвідомлений вибір між різними варіантами поведінки - зокрема, через встановлення підстав, порядку та меж втручання у цей простір з боку держави, можливе лише за такого порядку, який уможлиблює й убезпечує обмежене правління. Воно має бути дієвим у досягненні загально- та індивідуально значущих цілей. Водночас це означає інший погляд на державу, яка сприймається людьми не тільки і не стільки як Левіафан Т. Гоббса - звір, який прагне більшої влади і якого потрібно повсякчасно приборкувати. Держава також є уособленням прагнення людей заснувати такі інституції, що уможливляють їхню співпрацю та узгодження їхніх зусиль задля реалізації завдань, яких вони не здатні досягти поодиночі. Сприйнята у такий спосіб держава не може ані фактично, ані нормативно уникати вирішення економічних і соціальних завдань, які, зокрема, пов'язані з бідністю, охороною здоров'я, освітою та навколишнім середовищем; більше того, вона має прагнути вирішити ці завдання у найбільш дієвий спосіб.

⁶⁰ Möller Kai. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford University Press, 2012. P. 29.

⁶¹ Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 1994. С. 180.

⁶² Möller Kai. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford University Press, 2012. P. 29.

⁶³ MacCallum Gerald C., Jr. *Negative and Positive Freedom*. *The Philosophical Review*. 1967. Vol 76, № 3. P. 312-334; Carter Ian. *Positive and Negative Liberty*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2019 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative>

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Arendt Hannah. *Between Past and Future*. Penguin Classics; Annotated edition, 2006. 320 p.
2. Arendt Hannah. *The Human Condition: Second Edition*. University of Chicago Press; Enlarged edition, 2018. 380 p.
3. Arendt Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Penguin Classics, 2017. 752 p.
4. Bellamy Richard. *Constitutionalism*. International Encyclopedia of Political Science, Vol. 1 / eds. Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. SAGE Publications, 2011, P. 416-421.
5. Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. 96 p.
6. Carter Ian. *Positive and Negative Liberty*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2019 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative>
7. *Constitutional Democracy in Crisis?* / eds. Mark A. Graber, Sanford Levinson, Mark Tushnet. Oxford University Press, 2018. 736 p.
8. Coppedge Michael. *Democratization and Research Methods*. Cambridge University Press, 2012. 376 p.
9. Dahl Robert A. *Polyarchy: participation and opposition*. Yale University Press, 1971. 272 p.
10. Dahl Robert. *A Preface to Democratic Theory*. University of Chicago Press, Expanded ed., 2006. 176 p.
11. Dowdle Michael W., Wilkinson Michael A. *Introduction and Overview. Constitutionalism beyond Liberalism* / eds. Michael W. Dowdle and Michael A. Wilkinson. Cambridge University Press. 2017. P. 1-14.
12. Finlayson James Gordon, Freyenhagen Fabian. *Habermas and Rawls: Disputing the Political*. Routledge, 2012. 330 p.
13. Gerstenberg Oliver. *Bürgerrechte und deliberative Demokratie: Elemente einer pluralistischen Verfassungstheorie*. Suhrkamp Verlag AG, 1997. 143 s.
14. Gerstle Gary. *The Rise and Fall of the Neoliberal Order: America and the World in the Free Market Era*. Oxford University Press, 2022. 432 p.
15. Ginsburg Tom, Huq Aziz Z. *How to Save a Constitutional Democracy*. The University of Chicago Press. 305 p.
16. Grimm Dieter. *Types of Constitutions*. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / eds. Michel Rosenfeld, Andras Sajó. Oxford University Press, 2012. P. 98-132.
17. Habermas Jürgen. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. MIT Press, 1996. 676 p.
18. Habermas Jürgen. *Reconciliation through the public use of Reason: Remarks on John Rawls' political liberalism*. The Journal of Philosophy. 1995. Vol. 92, № 3. P. 109-131.
19. Habermas Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press, 1989. 322 p.
20. Habermas Jürgen. *The Theory of Communication Action. Vol. 2: System and Lifeworld: A Critique of Functionalist Reason*. Beacon Press, 2003. 464 p.
21. Habermas Jürgen. «Reasonable» versus «True» or the Morality of Worldviews. *The Inclusion of the Other*. The MIT Press; Reprint edition, 2000. P. 75-101.
22. Hedrick Todd. *Rawls and Habermas: Reason, Pluralism, and the Claims of Political Philosophy*. Stanford University Press, 2010. 254 p.
23. Levitsky Steven and Way Lucan A. *The Rise of Competitive Authoritarianism*. Journal of Democracy. 2002 Vol. 13, № 2. P. 51-65.
24. MacCallum Gerald C., Jr. *Negative and Positive Freedom*. The Philosophical Review. 1967. Vol 76, № 3. P. 312-334.
25. Mouffe Chantal. *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* Social Research. 1999. Vol. 66, № 3. P. 745-758.
26. Möller Kai. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford University Press, 2012. 240 p.
27. *New Constitutionalism and World Order* / eds. Stephen Gill, A. Claire Cutler. Cambridge University Press, 2015. 388 p.
28. O'Donnell Guillermo. *Illusions about Consolidation*. Journal of Democracy. 1996. Vol. 7, № 2. P. 34-51.
29. Pedersen Jørgen. *Justification and Application: The Revival of the Rawls-Habermas Debate*. Philosophy of the Social Sciences. 2012. Vol. 42, № 3. P. 399-432.
30. Purdy Jedediah. *Neoliberal Constitutionalism: Lochnerism for a New Economy*. Law and Contemporary Problems. 2014. Vol. 77, № 4. P. 195-213.
31. Rawls John. *Justice as Fairness: A Restatement*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; 2nd edition, 2001. 240 p.
32. Rawls John. *Political Liberalism*. Columbia University Press, 1993. 464 p.
33. Rawls John. *Political liberalism: reply to Habermas*. The Journal of Philosophy. 1995. Vol. 92, № 3. P. 132-180.
34. Raynaud Philippe. *Le juge et le philosophe. Essais sur le nouvel âge du droit*. Armand Colin, 2020. 319 p.
35. Ryan Alan. *The Making of Modern Liberalism*. Princeton University Press, 2012. 680 p.
36. Scheppele Kim Lane. *Autocratic Legalism*. The University of Chicago Law Review, 2018. Vol. 85, № 2. P. 545-584.
37. Tushnet Mark. *Authoritarian Constitutionalism*. Cornell Law Review. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391-462.
38. Tömmel Tatjana, Maurizio Passerin d'Entreves. *Hannah Arendt*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2025 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/arendt>

39. Vanberg Viktor J. Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism and Democracy. *Constitutional Political Economy*. 2011. Vol. 22, № 1. P. 1-20.
40. Vincent Andrew. *Modern Political Ideologies*. Wiley-Blackwell; 3rd edition, 2010. 384 p.
41. Volk Christian. *Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom*. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. 312 p.
42. Wendy Brown. *In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West*. Columbia University Press, 2019. 264 p.
43. Wormuth Francis D. *The Origins of Modern Constitutionalism*. Harper and Brothers, 1949. 243 p.
44. Берлін І. Чотири есе про свободу / пер. з англ. О. Коваленка. К.: Основи. 1994. 272 с.
45. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму системно-аксіологічний аналіз монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.
46. Гаєк Фрідріх А. Принципи ліберального соціального порядку. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2002. С. 20-34.
47. Даль Роберт. Дилеми плюралістичної демократії. Демократія: антологія / упоряд.: О. Проценко. К.: «Смолоскип», 2005. С. 533-544.
48. Дудченко В.В. Про «типове» та «унікальне» в праві. Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Одеса: Юрид. л-ра, 2008. Т. VII. С. 67-73.
49. Захарченко М. Дискусія Джона Ролза та Юргена Габермаса: щодо процедуралізму та субстанціалізму в до-радчій моделі демократії. Філософська думка. 2014. № 5. С. 123-129.
50. Констан Бенжамен. Про свободу древніх у порівнянні зі свободою сучасних людей. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2009. С. 423-435.
51. Лок Джон. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. К.: Наш Формат, 2020. 312 с.
52. Політологія: підруч. для вищ. навч. закл. / за наук. ред. А. Колодій. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Ельга: Ніка-Центр, 2003. 663 с.
53. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
54. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є.Т. Марічев; ред., передмова Валентина Омелянчика. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 288 с.
55. Ролз Джон. Справедливість як чесність: політична а не метафізична. Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія. 2-ге вид., перероб. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: «Смолоскип», 2009. С. 801-824.
56. Сарторі Джованні. Вертикальна демократія. Демократія: антологія / упоряд.: О. Проценко. К.: «Смолоскип», 2005. С. 486-532.
57. Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як вияв самобутності. Український часопис конституційного права. 2025. № 2. С. 25-37;
58. Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як патологія. Український часопис конституційного права. 2025. № 3. С. 15-28.
59. Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. Український часопис конституційного права. 2023. № 2. С. 3-18.
60. Федералист: Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / пер. с англ. М.: Издательская группа «Прогресс» - «Литера», 1993. 592 с.
61. Шумпетер Йозеф. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. К.: Основи, 1995. 527 с.

References

Bibliography:

1. Arendt Hannah. *Between Past and Future*. Penguin Classics; Annotated edition, 2006. 320 p.
2. Arendt Hannah. *The Human Condition: Second Edition*. University of Chicago Press; Enlarged edition, 2018. 380 p.
3. Arendt Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Penguin Classics, 2017. 752 p.
4. Bellamy Richard. *Constitutinalism*. *International Encyclopedia of Political Science*, Vol. 1 / eds. Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser, Leonardo Morlino. SAGE Publications, 2011, P. 416-421.
5. Berlin I. *Chotyry ese pro svobodu* / per. z anhl. O. Kovalenka. K.: Osnovy. 1994. 272 s.
6. Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. 96 p.
7. Boryslavska O.M. *Yevropeiska model konstytutsionalizmu systemno-aksiolohichnyi analiz monohrafiia*. Kharkiv: Pravo, 2018. 384 s.

8. Carter Ian. Positive and Negative Liberty. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Winter 2019 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/liberty-positive-negative>
9. Constitutional Democracy in Crisis? / eds. Mark A. Graber, Sanford Levinson, Mark Tushnet. Oxford University Press, 2018. 736 p.
10. Coppedge Michael. Democratization and Research Methods. Cambridge University Press, 2012. 376 r.
11. Dahl Robert A. Polyarchy: participation and opposition. Yale University Press, 1971. 272 p.
12. Dahl Robert. A Preface to Democratic Theory. University of Chicago Press, Expanded ed., 2006. 176 p.
13. Dal Robert. Dylemy pluuralistychnoi demokratii. Demokratii: antolohiia / uporiad.: O. Protsenko. K.: «Smoloskyp», 2005. С. 533-544.
14. Dowdle Michael W., Wilkinson Michael A. Introduction and Overview. Constitutionalism beyond Liberalism / eds. Michael W. Dowdle and Michael A. Wilkinson. Cambridge University Press. 2017. P. 1-14.
15. Dudchenko V.V. Pro «typove» ta «unikalne» v pravi. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. Odesa: Yuryd. I-ra, 2008. T. VII. S. 67-73.
16. Federalist: Politicheskie esse A. Gamiltona, Dzh. Medisona i Dzh. Dzheia / per. s angl. M.: Izdatelskaia gruppa «Progress» - «Litera», 1993. 592 s.
17. Finlayson James Gordon, Freyenhagen Fabian. Habermas and Rawls: Disputing the Political. Routledge, 2012. 330 p.
18. Gerstenberg Oliver. Bürgerrechte und deliberative Demokratie: Elemente einer pluralistischen Verfassungstheorie. Suhrkamp Verlag AG, 1997. 143 s.
19. Gerstle Gary. The Rise and Fall of the Neoliberal Order: America and the World in the Free Market Era. Oxford University Press, 2022. 432 p.
20. Ginsburg Tom, Huq Aziz Z. How to Save a Constitutional Democracy. The University of Chicago Press. 305 p.
21. Grimm Dieter. Types of Constitutions. The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law / eds. Michel Rosenfeld, Andras Sajó. Oxford University Press, 2012. P. 98-132.
22. Habermas Jürgen. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. MIT Press, 1996. 676 p.
23. Habermas Jürgen. Reconciliation through the public use of Reason: Remarks on John Rawls political liberalism. The Journal of Philosophy. 1995. Vol. 92, № 3. P. 109-131.
24. Habermas Jürgen. The Structural Transformation of the Public Sphere. MIT Press, 1989. 322 p.
25. Habermas Jürgen. The Theory of Communication Action. Vol. 2: System and Lifeworld: A Critique of Functionalist Reason. Beacon Press, 2003. 464 p.
26. Habermas Jürgen. «Reasonable» versus «True» or the Morality of Worldviews. The Inclusion of the Other. The MIT Press; Reprint edition, 2000. P. 75-101.
27. Haiek Fridrikh A. Pryntsyly liberalnoho sotsialnoho poriadku. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: «Smoloskyp», 2002. S. 20-34.
28. Hedrick Todd. Rawls and Habermas: Reason, Pluralism, and the Claims of Political Philosophy. Stanford University Press, 2010. 254 p.
29. Konstan Benzhamen. Pro svobodu drevnikh u porivnianni zi svobodoiu suchasnykh liudei. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: «Smoloskyp», 2009. S. 423-435.
30. Levitsky Steven and Way Lucan A. The Rise of Competitive Authoritarianism. Journal of Democracy. 2002 Vol. 13, № 2. R. 51-65.
31. Lok Dzhon. Dva traktaty pro pravlinnia / per. z anh. Pavlo Sodomora. K.: Nash Format, 2020. 312 s.
32. MacCallum Gerald C., Jr. Negative and Positive Freedom. The Philosophical Review. 1967. Vol 76, № 3. P. 312-334.
33. Mouffe Chantal. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? Social Research. 1999. Vol. 66, № 3. R. 745-758.
34. Möller Kai. The Global Model of Constitutional Rights. Oxford University Press, 2012. 240 p.
35. New Constitutionalism and World Order / eds. Stephen Gill, A. Claire Cutler. Cambridge University Press, 2015. 388 p.
36. O'Donnell Guillermo. Illusions about Consolidation. Journal of Democracy. 1996. Vol. 7, № 2. R. 34-51.
37. Pedersen Jørgen. Justification and Application: The Revival of the Rawls-Habermas Debate. Philosophy of the Social Sciences. 2012. Vol. 42, № 3. P. 399-432.
38. Politolohiia: pidruch. dlia vyshch. navch. zakl. / za nauk. red. A. Kolodii. 2-e vyd., pererob. i dopov. K.: Elha: Nika-Tsentr, 2003. 663 s.
39. Purdy Jediah. Neoliberal Constitutionalism: Lochnerism for a New Economy. Law and Contemporary Problems. 2014. Vol. 77, № 4. P. 195-213.
40. Rawls John. Justice as Fairness: A Restatement. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press; 2nd edition, 2001. 240 p.
41. Rawls John. Political Liberalism. Columbia University Press, 1993. 464 p.
42. Rawls John. Political liberalism: reply to Habermas. The Journal of Philosophy. 1995. Vol. 92, № 3. P. 132-180.
43. Raynaud Philippe. Le juge et le philosophe. Essais sur le nouvel âge du droit. Armand Colin, 2020. 319 p.
44. Rechytskyi V.V. Neformalny konstyutysionalizm. Kharkiv: Prava liudyny, 2018. 356 s.

45. Rolz Dzhon. Spravedlyvist yak chesnist: politychna a ne metafizychna. Liberalizm. Liberalna tradytsiia politychnoho myslennia vid Dzhona Lokka do Dzhona Roulza: antolohiia. 2-he vyd., pererob. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: «Smoloskyp», 2009. S. 801-824.
46. Rozanvalon P. Demokratychna lehitymnist. Bezstoronnist, refleksyvnyist, nablyzhenist / per. z fr. YE.T. Marichev; red., peredmovva Valentyna Omelianchyka. K.: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2009. 288 s.
47. Ryan Alan. The Making of Modern Liberalism. Princeton University Press, 2012. 680 p.
48. Sartori Dzhovanni. Vertykalna demokratiia. Demokratiia: antolohiia / uporiad.: O. Protsenko. K.: «Smoloskyp», 2005. C. 486-532.
49. Scheppele Kim Lane. Autocratic Legalism. The University of Chicago Law Review, 2018. Vol. 85, № 2. R. 545-584.
50. Shumpeter Yozef. Kapitalizm, sotsializm i demokratiia / per. z anhl. V. Ruzhytskyi, P. Tarashchuk. K.: Osnovy, 1995. 527 c.
51. Terletskyi D.S. Adiektivnyi konstytutsionalizm yak patolohiia. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava. 2025. № 3. S. 15-28.
52. Terletskyi D.S. Adiektivnyi konstytutsionalizm yak vyiv samobutnosti. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava. 2025. № 2. S. 25-37;
53. Terletskyi D.S. Konstytutsionalizm ta efektyvne pravlinnia. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava. 2023. № 2. S. 3-18.
54. Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. Cornell Law Review. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391-462.
55. Tömmel Tatjana, Maurizio Passerin d'Entreves. Hannah Arendt. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2025 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/arendt>
56. Vanberg Viktor J. Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism and Democracy. Constitutional Political Economy. 2011. Vol. 22, № 1. P. 1-20.
57. Vincent Andrew. Modern Political Ideologies. Wiley-Blackwell; 3rd edition, 2010. 384 p.
58. Volk Christian. Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. 312 p.
59. Wendy Brown. In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West. Columbia University Press, 2019. 264 p.
60. Wormuth Francis D. The Origins of Modern Constitutionalism. Harper and Brothers, 1949. 243 p.
61. Zakharchenko M. Dyskusiia Dzhona Rolza ta Yurgena Habermasa: shchodo protseduralizmu ta substantsializmu v doradchii modeli demokratii. Filosofska dumka. 2014. № 5. S. 123-129.